

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Architectuuruitbeelding in de Middeleeuwen : oorsprong, verbreiding en betekenis van architectonische beeldtradities in de West-Europese kunst tot omstreeks 1300

Klinkenberg, E.S.

Citation

Klinkenberg, E. S. (2006, January 24). *Architectuuruitbeelding in de Middeleeuwen : oorsprong, verbreiding en betekenis van architectonische beeldtradities in de West-Europese kunst tot omstreeks 1300*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4274>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4274>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

ARCHITECTUURUITBEELDING IN DE MIDDELEEUWEN

Oorsprong, verbreiding en betekenis van architectonische beeldtradities
in de West-Europese kunst tot omstreeks 1300

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de
graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van de Rector Magnificus Dr. D.D. Breimer,
hoogleraar in de faculteit der Wiskunde en
Natuurwetenschappen en die der Geneeskunde,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op dinsdag 24 januari 2006
klokke 16.15 uur

door

EMANUEL SEBASTIAAN KLINKENBERG
geboren te Den Haag
in 1973

Promotiecommissie

Promotor: Prof. Dr. Aart J.J. Mekking

Referent: Dr. habil. Leonhard Helten (Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg)

Overige leden: Prof. Dr. Wim P. Blockmans
Prof. Dr. Claudine A. Chavannes-Mazel (Universiteit van Amsterdam)
Prof. Dr. Thomas Coomans de Brachène (Vrije Universiteit Brussel)
Prof. Dr. Reindert L. Falkenburg
Prof. Drs. Hans L. Janssen
Dr. Elizabeth den Hartog
Dr. R. Jos Stöver (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek)

Inhoudsopgave

Woord vooraf, 7

Inleiding, 8

- 1 Probleem- en doelstelling, 8
- 2 Methodische aspecten, 9
  - 2.1 Het beeld als uitgangspunt, 10
  - 2.2 Het woord als uitgangspunt, 12
  - 2.3 Een gedeeltelijk nieuwe methodische grondslag, 14
- 3 Selectie, thema's en opbouw van de studie, 18

I Het Hemelse Jeruzalem, 20

- 1 De Beatus-handschriften, 20
  - 1.1 Het uitklapperspectief, 22
  - 1.2 Verwantschap met de *Christelijke topografie*, 23
  - 1.3 Verwantschap met mozaïeken, 25
  - 1.4 Het dambordpatroon en het orthogonale raster, 27
  - 1.5 Invloed van de Beatus-traditie, 30
  - 1.6 Het omklapperspectief buiten de Beatus-traditie, 32
  - 1.7 Het rasterpatroon buiten de Beatus-traditie, 34
- 2 De vierkante hemelstad met hoektorens, 35
  - 2.1 Twaalf poorten in een vierkante ommuring, 35
  - 2.2 De vierkante muur zonder twaalftal, 35
  - 2.3 Vier muren of torens zonder vierkant, 36
  - 2.4 Het kerkgebouw met vier torens, 37
  - 2.5 Vier torens rond een middentoren: de quincunx, 38
  - 2.6 Twee V-vormige muren, 40
- 3 De koninklijke stad Toledo, 41
  - 3.1 Illustraties bij de Visigotische synodeverslagen, 42
  - 3.2 Toledo rond 700, 44
  - 3.3 Een terugblik rond 1000, 45
- 4 Kleuren- en getallensymboliek in de S. Pietro al Monte bij Civate, 44
  - 4.1 Vijf rode poorten, 47
  - 4.2 Stammen en apostelen, 49
  - 4.3 Vier groene poorten, 51
  - 4.4 Drie witte poorten, 54
  - 4.5 Onderlinge samenhang, 55
- 5 De achthoekige en cirkelvormige hemelmuur, 56
  - 5.1 De achthoek, 56
  - 5.2 De drie achtste stadsmuur, 57
  - 5.3 Van achthoek tot cirkel, 59
- 6 De hemelstad als decor, 60
  - 6.1 De hemelmuur, 60
  - 6.2 Het theaterdecor, 61
  - 6.3 Van theaterdecor tot architectonische bekroning, 64
- 7 De hemeltoren, 65
- 8 Hemelstad en hemelburcht in Engelse Apocalyps-handschriften, 67
  - 8.1 Het dubbel ommuurde kerkgebouw, 67
  - 8.2 De hemelburcht, 68
  - 8.3 Vergelijking met gebouwde kastelen, 70
  - 8.4 De opdrachtgever van de Metz-Apocalyps, 72

9 Samenvatting: oorsprong, verbreiding, betekenis, 74

II Het Hemelse Jeruzalem en de tempel, 77

- 1 Gestapelde arcades, 77
  - 1.1 De stad Gods, 78
  - 1.2 De hemelstad buiten Augustinus-handschriften, 79
  - 1.3 Flankerende arcadestapelings, 80
  - 1.4 Architectonische achtergronden en tronen, 81
  - 1.5 De tempel, 82
  - 1.6 Invloed uit Córdoba, 83
  - 1.7 Herkomst en betekenis van de islamitische arcadestapelings, 84
  - 1.8 De bron van de arcadestapelings buiten het Iberische Schiereiland, 86
  - 1.9 De Anastasis Rotonde, 88
  - 1.10 De arcadestapelings in navolgingen en uitbeeldingen van de Anastasis Rotonde, 89
  - 1.11 De Anastasis Rotonde als nieuw Jeruzalem, 91
- 2 De koepel tussen torens, het ciborium en de drie bogen, 92
  - 2.1 De koepel tussen torens als tempelmotief, 92
  - 2.2 Combinaties met andere tempelmotieven, 93
  - 2.3 Tempel, hemelstad en kerk, 94
  - 2.4 Het paleis, 95
  - 2.5 Het graf, 97
  - 2.6 De arcade van drie bogen op Reichenau, 97
  - 2.7 De herkomst van de koepel tussen torens, 101
  - 2.8 De betekenis van de twee torens, 103
- 3 Samenvatting: oorsprong, verbreiding, betekenis, 105

III De tempel van Jeruzalem, 107

- 1 Middenzuil, 107
  - 1.1 Zuil en kruis, 107
  - 1.2 De zuiver architectonische tempelzuil, 108
  - 1.3 De figuur als zuilschacht, 109
  - 1.4 De middenzuil als heilige boom, 110
  - 1.5 De triomfzuil, 111
  - 1.6 De grafzuil, 113
  - 1.7 De twee bogen, 115
- 2 De antieke tempel, 117
  - 2.1 Het laatantieke Rome, 117
  - 2.2 De *templum urbis?*, 118
  - 2.3 Invloed van paus Leo I, 120
  - 2.4 Vroege verwijzingen naar Rome, 121
  - 2.5 Tempeluitbeeldingen in Salzburg, 122
- 3 De vierpas, 124
  - 3.1 De verbreiding van de tempelvierpas, 124
  - 3.2 De herkomst van de tempelvierpas, 124
  - 3.3 De vierpas op het Iberische Schiereiland, 125
  - 3.4 De vierpas buiten het Iberische Schiereiland, 127
- 4 Samenvatting: oorsprong, verbreiding, betekenis, 129

IV Architectonische pendants, 131

- 1 Koninklijke en priesterlijke architectuur, 131
  - 1.1 Het triomfboogmozaïek van de S. Maria Maggiore in Rome, 131
    - 1.1.1 Vergelijking met andere mozaïeken, 132
    - 1.1.2 Preken van paus Leo I, 134
  - 1.2 Het absismozaïek van de basilica in Parenzo, 135
    - 1.2.1 De basilica, 135
    - 1.2.2 De Visitatie met dienaar en voorhang, 136
    - 1.2.3 De Verkondiging met dienaar en voorhang, 136
    - 1.2.4 De Verkondiging met voorhang, 137
    - 1.2.5 Basilica en tempel, 139
  - 1.3 Rome en Parenzo, 139
- 2 De architectuur van goed en kwaad in het Utrechts Psalter, 140
  - 2.1 De tholos, 140
  - 2.2 Bladkapitelen en perspectief, 141
  - 2.3 Het paleis, 142
  - 2.4 Tholos versus paleis, 143
  - 2.5 De herkomst van de tholos, 144
  - 2.6 Navolgingen in Canterbury, 145
- 3 Ecclesia en Synagoge, 146
  - 3.1 Psalters, 147
  - 3.2 Een Bible moralisée, 147
  - 3.3 De Gulbenkian-Apocalyps, 148
- 4 Samenvatting, 151

V Ruimtelijke architectonische baldakijnen, 153

- 1 Het ontstaan van het ruimtelijke architectonische Baldakijn, 154
  - 1.1 De portaalsculptuur, 155
  - 1.2 De kapiteelplastiek, 156
- 2 Functie en betekenis, 157
- 3 Vroege verbreiding, 160
- 4 De transeptportalen van de kathedraal van Chartres, 161
  - 4.1 Traditionele en moderne kenmerken, 162
  - 4.2 Chronologie, 163
- 5 Vernieuwingen: wimberg, kerkgebouw en vesting, 164
- 6 Invloed van de gebouwde architectuur, 166
- 7 Het zuidportaal van de kathedraal van Straatsburg, 168
- 8 Bamberg en Mainz, 170
  - 8.1 Het Bamberger noordportaal en het Mainzer doksaal, 170
  - 8.2 Het Bamberger zuidoostportaal, 172
  - 8.3 De figuren tegen de noordelijke pijlers in de Bamberger dom, 172
- 9 Naumburg en Meissen, 174
  - 9.1 De markgrafelijke echtparen in Naumburg en de figuren in Meissen, 175
  - 9.2 Het viertal in de Naumburger westabsis, 176
  - 9.3 Het viertal in de rechte travee van het Naumburger westkoor, 177
- 10 Münster in Westfalen, 178

- 10.1 De dertiende-eeuwse opstelling van de portaalfiguren, 178
- 10.2 De opbouw van de baldakijnen, 179
- 10.3 De betekenis van de baldakijnen, 180
- 11 Trier en Münster, 181
- 12 Paderborn, 182
- 13 Het Straatsburgse doksaal, 183
- 14 Wimpfen im Tal, 184
- 15 Samenvatting: oorsprong, verbreiding, betekenis, 186

VI Stichtermodellen, 188

- 1 Rome, 190
  - 1.1 De pauselijke traditie, 191
  - 1.2 Een keizerlijke oorsprong?, 193
    - 1.2.1 Constantius II als opdrachtgever, 194
    - 1.2.2 Vroege triomfboogmozaïeken, 195
    - 1.2.3 Het stichtermodel, 195
  - 1.3 Van keizer naar paus, 198
  - 1.4 Paus Leo I, 190
  - 1.5 Van paus naar adellijke leek, 201
- 2 Gelijken van de paus, 203
  - 2.1 Ravenna, 203
  - 2.2 Parenzo, 204
  - 2.3 Galliano, 205
  - 2.4 S. Angelo in Formis, 206
  - 2.5 Ausonia, 209
  - 2.6 Casauria, 211
- 3 De combinatie van een geestelijke en een wereldlijke stichter, 213
- 3.1 De privékapel van Theodotus in de S. Maria Antiqua te Rome, 213
- 3.2 S. Susanna in Rome en St. Benedictus in Mals, 214
- 3.3 Pürrgg, 217
- 3.4 Aquileia, 218
- 3.5 Moosburg, 219
- 4 Roma secunda, 220
  - 4.1 Trier, 220
  - 4.2 Goldbach, 223
- 5 De Apostolische Stoel als bron van bescherming en voorrechten, 226
  - 5.1 Schaffhausen, 226
  - 5.2 Hessen, 229
  - 5.3 Petershausen, 231
  - 5.4 Millstatt, 232
- 6 Machtsstrijd onder geestelijken, 233
  - 6.1 Bonn, 233
    - 6.1.1 De voorbeeldkeuze, 233
    - 6.1.2 Duidingen van de oostpartij, 234
    - 6.1.3 Een nieuwe interpretatie, 236
    - 6.1.4 Mainz, 237
  - 6.2 Hildesheim, 238
  - 6.3 Salzburg, 241
  - 6.4 Verbreiding van de modeldrager op timpanen, 244
- 7 Het westen: Bourgondië, Reims en Wilderen, 244
  - 7.1 Lyon, 244

- 7.2 Reims, 245
- 7.3 Charliou, 247
- 7.4 Avenas, 248
- 7.5 Autun, 250
- 7.6 Neuchâtel, 252
- 7.7 Wilderen, 253
- 8 De keizerlijke traditie, 255
  - 8.1 Maagdenburg, 255
    - 8.1.1 Romeinse, Byzantijnse en Ottoonse elementen, 255
    - 8.1.2 Het voorbeeld, 257
    - 8.1.3 Opvattingen over Otto's keizerschap, 258
    - 8.1.4 De triomfboog van de St.-Pieter, 259
  - 8.2 Aken, 260
    - 8.2.1 Adémar van Chabannes, 261
    - 8.2.2 Rijnlandse en Byzantijnse parallellen, 262
    - 8.2.3 Aken en Rome, 264
  - 8.3 Spiers, 264
  - 8.4 Sleeswijk, 266
  - 8.5 Goslar, 268
- 9 De keizerlijk-koninklijke traditie in het aartsbisdom Trier, 271
  - 9.1 Prüm, 271
    - 9.1.1 Twee stichters met één symmetrisch model, 272
    - 9.1.2 Twee stichters met één asymmetrisch model, 273
    - 9.1.3 De late kopie naar een architectuurmodel, 275
  - 9.2 St. Maximin in Trier, 276
  - 9.3 HH. Matthias en Echarius in Trier en St. Liutwinus in Mettlach, 277
  - 9.4 Echternach, 277
  - 9.5 Samenhang en oorsprong, 279
- 10 Polen, 281
  - 10.1 Elbing, 281
  - 10.2 Breslau, 283
  - 10.3 Strzelno, 283
  - 10.4 Het grafmonument van Peter en Maria Wlast, 284
  - 10.5 De herkomst van de modeldrager, 286
- 11 Rondom het grafmonument van Hendrik de Leeuw, 286
  - 11.1 Verden (Aller), 286
  - 11.2 Brunswijk, 288
  - 11.3 Gandersheim, 289
  - 11.4 Wechselburg, 290
  - 11.5 Hildesheim, 292
  - 11.6 Mallersdorf, 293
  - 11.7 Ilbenstadt, 294
- 12 Koningsgraven in Frankrijk, 296
  - 12.1 St-Germain-des-Prés, 296
  - 12.2 Soissons, Châlons-sur-Marne, Reims en Atrecht, 297
- 13 Adellijke stichtergraven in de late dertiende eeuw, 299
  - 13.1 Maria Laach, 299
  - 13.2 Keulen, 301
  - 13.3 Marienfeld, 303
- 14 Glasvensters en Babenbergers, 305
  - 14.1 Ardagger, 305
  - 14.2 Heiligenkreuz, 307
  - 14.3 Steyr, 310
- 15 Samenvatting: oorsprong, verbreiding, betekenis, 311

- 15.1 Verbreiding, 312
- 15.2 Rome als ijkpunt, 313
- 15.3 Portretmatigheid, 314
- 15.4 Aanzicht en symbolische toevoegingen, 316

VII Zegels, 318

- 1 Rome-uitbeeldingen op keizerlijke en koninklijke bullen, 320
  - 1.1 Karel de Grote, 320
  - 1.2 Hendrik II, 322
  - 1.3 Koenraad II en Hendrik III, 323
  - 1.4 Hendrik IV, 325
  - 1.5 Lotharius III, 327
  - 1.6 Frederik I, 329
  - 1.7 Hendrik VI, 331
  - 1.8 Otto IV, 331
  - 1.9 Frederik II en latere heersers in de dertiende eeuw, 332
- 2 Invloed van de keizers- en koningsbullen op stadszegels, 334
  - 2.1 Genua, 334
  - 2.2 Ravenna, 335
  - 2.3 Siena, 336
  - 2.4 Arles, 337
  - 2.5 Verbreiding van de stadsmuur met drie torens, 338
  - 2.6 Kamerijk, 339
  - 2.7 Het oudste stadszegel van Würzburg, 340
  - 2.8 De oudste stadszegels van Koblenz en Boppard, 341
  - 2.9 Oudenburg, 343
  - 2.10 Frankenberg (Eder), 343
- 3 Het hemelse en het aardse Jeruzalem, 344
  - 3.1 Het Hemelse Jeruzalem en Rome: Trier, Mainz en Keulen, 344
  - 3.2 Tongeren als koninklijk Jeruzalem, 347
  - 3.3 Utrecht en het kerkenkruis, 348
  - 3.4 Atrecht: hemelstad en *Nova Roma*, 349
    - 3.4.1 Salerno, 350
    - 3.4.2 De HH. Apostelen in Constantinopel, 352
    - 3.4.3 De Atrechtse apostel- en koningskerk, 353
- 3.5 Verwijzingen naar het aardse Jeruzalem: Doornik en Mondoubleau, 354
- 3.6 Salomo's tempel boven de Ponte della Pietra: Verona, 355
- 3.7 Individualisering van de hemelstad: Marmande en Padua, 356
- 4 Vestingen, 357
  - 4.1 Landriano, 357
  - 4.2 De Normandische vorsten van Capua, 359
  - 4.3 Verbreiding van het adellijke vestingzegel in het Heilige Roomse Rijk, 359
  - 4.4 Het adellijke vestingzegel in Frankrijk, 360
  - 4.5 De versterking met drie torens, 361
  - 4.6 Sprekende en antieke vestingen op stadszegels, 362
  - 4.7 Freiburg im Breisgau, 364
    - 4.7.1 Stadszegel en stadsrecht, 364
    - 4.7.2 Breisach en Jülich, 365

- 4.7.3 Vesting en stadsheer, 366
- 4.8 Valencijn: de vesting met één toren, 367
  - 4.8.1 Het tweede stadszegel van Valencijn, 368
  - 4.8.2 Verbreiding van de vesting met één toren, 369
- 5 Het kerkgebouw, 370
  - 5.1 Sicilië, 371
  - 5.2 St. Aposteln in Keulen, 372
  - 5.3 Twee patroonheiligen onder een kerkgebouw, 373
  - 5.4 Verdun, 374
  - 5.5 Montpellier, 376
  - 5.6 Cluny, 378
  - 5.7 De stadspatroon in het kerkgebouw, 378
  - 5.8 De tweede stadszegels van Koblenz, Boppard en Würzburg, 381
  - 5.9 De Bergse steden, 382
  - 5.10 Toulouse, 383
- 6 Britse kapittel- en kloosterzegels, 384
  - 6.1 Het oudste kapittelzegel van Canterbury, 385
    - 6.1.1 Het symmetrische kerkgebouw na 1066, 386
    - 6.1.2 Eadmars beschrijving en de opgraving van de Angelsaksische kathedraal, 388
    - 6.1.3 De keuze voor een architectuurzegel, 389
  - 6.2 Athelney, Sherborne en Glastonbury, 390
  - 6.3 Exeter, 392
  - 6.4 Llandaff, 393
  - 6.5 St Andrews, 394
  - 6.6 Bath en Norwich, 395
  - 6.7 Het tweede kapittelzegel van Canterbury, 396
  - 6.8 Het derde kapittelzegel van Canterbury, 398
- 7 Vroege stadszegels in Engeland, 399
  - 7.1 Londen, 399
  - 7.2 Oxford en York, 400
  - 7.3 Worcester, Exeter en Taunton, 402
- 8 Samenvatting: oorsprong, verbreiding, betekenis, 402
  - 8.1 Een nieuw Rome en een nieuw Jeruzalem, 403
  - 8.2 Banden met de keizer, koning of stadsheer, 404
  - 8.3 Het kerkgebouw in de twaalfde en dertiende eeuw, 405
  - 8.4 Portretmatigheid, 406

Slotbeschouwing, 407

Samenvatting, 410

English summary, 420

Gebruikte afkortingen, 430

Literatuur, 432

Webstekken, 464

Afbeeldingen, 465

Curriculum vitae, 530

Woord vooraf

Onder de noemer 'Kunst & Regio' werkten mediëvisten van de kunsthistorische instituten in Leiden en Münster (Westfalen) gedurende de jaren 1995-2000 samen. Zij organiseerden talrijke symposia, werkgroepen en excursies met deelnemers uit België, Duitsland, Engeland en Nederland. Daarnaast diende 'Kunst & Regio' als paraplu voor een reeks promotieonderzoeken naar middeleeuwse architectuur en kunst verbreid over het noordwesten van het Heilige Roomse Rijk. Eén daarvan zou gaan over de uitbeelding van architectuur in de Vlaamse schilderkunst uit de vijftiende eeuw. Doordat de beoogde onderzoekster zich terugtrok, verdween dit plan in de la. Op een bijeenkomst van 'Kunst & Regio' te Utrecht in februari 1997 werd de eerste aanzet gegeven tot het strikken van een vervanger. Ik hapte toe en zo ging de la weer open. Of beter gezegd: in onderling overleg ontstond een geheel nieuwe opzet. Omdat het onderzoeksterrein naar architectuuruitbeeldingen tamelijk braak lag, leek het beter niet in de vijftiende eeuw binnen te komen vallen, maar bij de vroege Middeleeuwen te beginnen. Dit leidde onvermijdelijk tot het loslaten van de beoogde regionale begrenzing, want uit de Zuidelijke Nederlanden zijn weinig van zulke oude architectuuruitbeeldingen bewaard gebleven. Bovendien bestond er voor dit vroege tijdvak geen gegronde reden om Vlaanderen van de rest van West-Europa af te zonderen. Hierdoor nam de omvang van het te bestuderen beeldmateriaal aanzienlijk toe. Toch gunde de sollicitatiecommissie van het Onderzoeksinstituut Mediëvistiek het onderzoeksvoorstel het voordeel van de twijfel. Ook toen het manuscript uit de kluiten begon te wassen, verzette niemand zich. In tegendeel: met enig heen- en weergeschuif van de ene naar de andere werkkamer kon de tekst helemaal aan de Doelensteeg 16 worden voltooid. Daarvoor verdient vooral Henk van de Schoor, de toenmalige secretaris van de opleiding kunstgeschiedenis, bijzondere erkentelijkheid.

Verder heb ik van vele zijden groothartig steun mogen ontvangen, waarvoor ik iedereen oprecht wil danken. Jeroen Westerman (UL/Utrecht) heeft mij als grote broer wegwijs gemaakt in het werkveld van een promovendus en mij met raad en daad terzijde gestaan. Ieneke Suidman-Leeuwendaal (Amsterdam) kuiste mijn teksten van onbegrijpelijke en kromme zinnen. Jannebeth Röell en James Lee (Portland/OR) droegen zorg voor verbeteringen in de Engelse samenvatting. Renate van Lamsweerde (Den Haag) legde voor mij contacten in Italië door brieven te vertalen en op te bellen. Jammer dat op het mooie schrijven aan de Biblioteca Capitolare in Padua nooit een antwoord is gekomen... Omdat ook elders niet alle bibliotheken even gemakkelijk en snel te bereizen waren, heb ik her en der behulpzaamheid mogen ervaren bij het verkrijgen van kopieën, beschrijvingen en foto's. In het bijzonder wil ik hiervoor danken: Uta Maria Bräuer (Berlijn), Gabriela Helmer (München), Arnout Klinkenberg (Delft), Ivar Klinkenberg (Nijmegen), Justin Kroesen (Rijksuniversiteit Groningen), Franz Maier

(Landesarchiv Speyer), Franz Schuster (Stiftsarchiv Göttweig), Cécile Tainturier (UL/Parijs), Joachim Teppenberg (Österreichisches Staatsarchiv, Wenen), Panayota Volti (Parijs) en Hanno Wijsman (UL/Parijs). Bij het bezoek aan kerken en musea in het buitenland is mijn onderzoek ondersteund door: Josef Glanz (Zisterzienserabtei Stift Heiligenkreuz), Brigitte Herzbach-Schmidt (Badisches Landesmuseum, Karlsruhe), Anselm Rosenthal (Klooster Maria Laach), de medewerkers van het Museum zu Allerheiligen in Schaffhausen, de monniken van Wimpfen im Tal en de non van S. Maria del Piano bij Ausonia. Het zou mooi zijn om de goede daad van deze non hier aan de openbaarheid prijs te geven, maar ik heb haar beloofd erover te zwijgen. Voor een onderkomen en het bereiken van afgelegen orden tijdens mijn reizen kon ik een beroep doen op de familie Didden (Dornach) en Henny en Jan-Roelof Kappetijn (Burghann-Mimberg). Ook de onbekenden met wie ik meermaals in Frankrijk heb meegelift ben ik dank verschuldigd. Een andere redder in de nood was een Nederlandse toerist in Verona, die een diarolletje vol schoot toen de flitser van mijn camera het had begeven. Ten slotte was dit proefschrift nooit tot stand gekomen zonder de niet aflatende steun en toeverlaat van mijn ouders, Rudolf en Sylvia Klinkenberg-van Lakerveld de Heus.

Leiden, december 2005